

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ ТАРИХИДА ҲУСНИ ТАЪЛИЛ САНЪАТИ

Тоҷихон Собитова

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

"Ўзбек тили ва адабиёти" кафедраси доценти

АННОТАЦИЯ

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ҳусни таълил санъатининг ўрни беқиёсдир. Ана шунинг учун ҳам адабиётимиз тарихида кўп шоирлар, жумладан, Лутфий, Атойти, Гадоит, Фурқат, Огаҳий кабилар ўз шеърларида бу санъатни қўллаганлар.

Калит сўзлар: ҳусни таълил, хижрон, самовий мавжудот, ташбих, ташхис, хайрат, маҳбуба.

ABSTRACT

The role of Husni talil art in the history of Uzbek classical literature is incomparable. That is why in the history of our literature many poets, including Lutfiy, Atoyti, Gadoi, Furqat, Ogahi, etc. used this art in their poems.

Keywords: Husni talil, hijron, cosmic nature, diagnosis, surprise, mehbuba.

КИРИШ

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида маънавий ва лафзий санъатларнинг ўрни беқиёсдир. Биз олдинги мақолаларда ҳам санъатлар ҳақида фикр юритганмиз. Бу мақолада ҳусни таълил санъати ҳақида фикр юритамиз. Ҳусни таълил санъати маънавий санъатлардан бири бўлиб адабиёт тарихида алоҳида ўринга эга.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

"Ҳусни таълил" арабча "чиройли далиллаш" маъносини билдиради. Адабий асарларда тасвирланаётган бирор ҳодисага шоирона бирор сабаб кўрсатиш санъати шу ном билан аталади. Масалан, мана бу байтда Навоий ҳусни таълил санъатидан фойдаланган ҳолда такрорланмас тимсолий ифода яратган:

Қатра қонларким томар кўксимга ургон тошдин,

Заҳмдиндир демаким, қон йиғлар аҳволимга тош.

Ҳижрон аламига чидай олмаган ошиқ ўз кўксига тош урар экан, ерга қон томмоқда. Шоир таърифича, бунинг сабаби тошнинг баданга еткизган яраси эмас (қон ярадан оқаётгани йўқ), балки ошиқ қалбига урилган тош унинг бағридаги ғамнинг кучлилигига чидай олмасдан қонли ёш тўкиб йиғламоқда. Кўринадики, бу хил таълил - сабаб образли фикрнинг кучайтирилишига хизмат қилган.

Шеърда келтирилган ҳусни таълил, Шарқ адабиётшунослигида таъкидланишича, қатъий бўлиши лозим. Агар гумон маъносида қўлланилса, у ҳолда бу хил сабаблар «шибҳи ҳусни таълил», яъни «шубҳали чиройли сабаб» деб аталади.

*Такрор қилур васфи қадинг сарв, онинг учун
Кўп тебранур андоқки кишилар сабақ ичра,
(Лутфий)*

*Чу гул кўрдик сув ҳар кун тегар қутлуқ юзингизга,
Ёқилди шавқ ўтинда-ю бу ҳасраттин гулоб ўлди,
(Лутфий)*

*Бир тўя кўргаймумен деб талъатингни тўлин ой
Тунглуқунгда ўлтурур то субҳ мендек термулуб,
(Атоий)*

*Ростларга чарх агар ҳар лаҳза қилмас сарзаниш,
Шамъ бас ҳар тун недин йиглаб куюб афғон қилур,
(Навоий)*

*Чарх тонг отқунча йиғлар меҳрин элдин ёшуруб,
Гуйи ул саргаштанинг ҳам бир мусофир ёри бор,
(Навоий)*

*Хиромон қоматиға гулишан ичра кўргузур таъзим,
Дема ел бирла мойил ҳар тараф сарву санубардур,
(Огаҳий)*

каби байтлардаги ҳусни таълил намуналарида фикрлар қатъийлиги, табиий ҳодисаларнинг ғайритабиий изоҳи айна ҳақиқатдек таъкидлангани кўриниб туради.

Алишер Навоийнинг

*Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингта тегди қонлар бизни қурбон айлагач*

мисраларида эса шибҳи ҳусни таълил қўлланган. Чунки шоир маъшуқанинг юзи атрофидаги гулии қонга ўхшатган ҳолда унинг ёр чехрасига тегиш сабабини қатъий қилиб эмас, балки гумон қилиб айтади.

Шеърятда воқсаларнинг ҳақиқий сабаблари ҳам келтирилади, албатта. Фурқат ўзининг

Ул париваиш ишқилинки телбалурман, гоҳ соғ

Чунки бордур орамизда гоҳ сулҳу, гоҳи жанг

дея ўзининг гоҳ телбанамо, гоҳ соғ эканлигига сабаб килиб маъшуқа билан ўзи ўртасидаги муносабатини келтирар экан, бу ҳақиқий сабабдир. Бу хил таълил ҳусни (чиройли) таълил эмас, **оддий таълил** саналади.

Шеърятимиздаги ҳусни таълил намуналари хилма-хил ҳаётини ҳолатлар, табиий ҳодисаларга асосланали.

Шоирлар кўпинча самовий мавжудотлар ҳолати ва ҳаракатини ғайри табиий изоҳлаш йўли билан ҳусни таълил санъатига хос лавҳалар чизадилар. Масалан, куёш ҳаракатини шу хил тасвирлаш воситасида кўплаб чиройли байтлар яратилган. Масалан.

Қуёш ойдек юзунгнинг ҳижлатидин

Қочиб тўртинчи кўк узра чиқибтур.

(Лутфий)

Тушта кўрмиш оразингни зоҳиран, бир кун яна

Они истаб кечаю кундуз юрур ҳайрон қуёш.

(Гадоий)

Ой юзунг наззорасидин қолур эрмиш бенасиб.

Онинг учун кечқурун ҳар кунда йиғлар қон қуёш.

(Гадоий)

Меҳр юз кўрмай ўчашур, пардадин чиққач қуёш

Олғали қўймас сориг юзин қаро ердин ует.

(Навоий)

Фалак меҳри булутдин кўзга чекмиш пардан мушкин,

Магар боқиб қуёшим юзига кўзи қамошибдур.

(Осаҳий)

Бениқоб ул маҳлиқони токи кўрди, ҳар кеча,

Инфиолидин қуёш ер остида пинҳон эрур.

(Осаҳий)

Келтирилган байтлар мазмунига диққат қилсак, куёшнинг ҳолати, ҳаракати асосида бетакрор бадий лавҳалар ифодаланганини кўрамизки, уларнинг ҳар бири ҳусни таълил санъатининг гўзал намуналаридир.

Турли ҳаётий ҳодисалар, ўсимликлар, мевалар, ашёлар ҳолати заминида ҳам ҳусни таълил санъатининг чиройли намуналари яратилган. Масалан, Навоийнинг

*Банд аёғида нединдур, бошида савдо ўти,
Эй пари, шиқингда гар худ бўлмашии девона шамъ?*

байтида шамънинг кўринишини муҳаббат дардида девона бўлган одамга ўхшатиб, табиий ҳолат ғайритабиий тарзда талқин қилинган. Ташбиҳ ва ташхис санъатларига асосланган бу хил тасвирда ҳусни таълил маҳбуба гўзаллиги, латофатини таъсирчан қилиб ифодалашга имкон берган. Лутфий қаламига мансуб бўлган

*Ой юзунгнинг ҳижлатидан гул қизорди, ҳолиё,
Ханда бирла ўткарур, чун инфиоли бордурур*

байтида гулнинг қизариб очилиши хижолатдан юзи қизарган ва ўзининг ноқулай аҳволини яшириш учун зўрма-зўраки табассум қилаётган одамга қиёсланиб кишини лол қолдирувчи тасвир чизилган.

Шоирнинг:

*Ҳайратда қолиб писта оғиз очтию қолди,
Мажлисда чу оғзинг соридин кечти ҳикоят.
Қоматингнинг қуллугинда ёш эди, улгайди сарв,
Боши титрар эмди ҳижлаттин ани озод қил.
Лаълининг ширинлигин бир кун битар эрди қалам,
Боши зону остида қолди чибинлар илқидин*

каби байтларида ҳам писта, сарв, қалам ҳолатлари ҳусни таълил учун асос бўлган.

Баъзан ҳусни таълил санъати шеърятимизда анъанага айланган бадий талқинлар, тимсолларга асосланади. Ўқувчи ана шу хил талқин ва тимсоллардан хабардор бўлгандагина, ҳусни таълил моҳиятини англаб етади. Чунончи, Лутфий ғазалидаги

*Оғзинг ўлтурди табассум бирла бизни, тонмагил,
Гар киши ўлтурмаса, ул не учун пинҳон эрур*

байтидаги ҳусни таълилга диққат қилайлик: Шоир маҳбубага мурожаат қилар экан, «Сенинг оғзинг табассум қилиб бизни ўлдирди, бундан тонмагин, агар

одам ўлдирмаса, нега у яшириниб юрибди?» деган фикрни баён қилади. Шеърятимизда анъанавий ифодага айланган талқин «маъшуқа оғзи кичиклигидан кўзга кўринмайди», деган фикрни назарда тутгандагина ҳусни таълил мазмунини тушуниб етиш мумкин. Акс ҳолда «Нега оғиз кўринмас экан, у маҳбуба юзида аниқ кўриниб турадику», - деб қарасак, ҳусни таълил ўз қимматини йўқотали, ўқувчи уни илғай олмайди.

Гадоийнинг

Ул ҳаловатлик зулол ирнинг рамузин фаҳм этиб,

Бош олиб зулматга кирди оби ҳайвон шармсор

байтидаги ҳусни таълил санъатидан завқ олиш учун оби ҳайвон (ҳаёт суви) ер остидаги зулматда бўлиши ҳақида афсоналар, масалан, Искандарнинг ҳаёт сувини ичиш мақсалида зулматга кириши ҳақидаги афсонавий хикоядан хабардор бўлиш талаб қилинади.

Ҳусни таълил санъати кўпинча ташхис (жонлантириш) санъати билан биргаликда қўлланади, яна тўғрироғи, унга асосланади. Алишер Навоий қаламига мансуб:

Ой юзунг бирла талашди, буки кўктур орази,

Панжаси бирла қуёш гўё юзига урди кож

байтида «Ой сенинг юзинг билан гўзаллик талашган эди, мана энди ўзининг юзи кўкариб ётибди, унинг бемаъни, беодобона ҳаракатидан дарғазаб бўлган қуёш юзига шапалоқ қўйиб юборганга ўхшайди», деган мазмун ифодаланган. Ойнинг осмонда кўкимтироқ бўлиб кўринишини назарда тутган шоир ҳусни таълил санъати асосида чиройли бир фикрни ифодалаган. Байтда ҳусни таълил санъати ташхис асосига қурилган, шоир «қуёш ойнинг юзига урган» деб тасвирлаганда ҳам, ой юзининг кўкимтирлигини таърифлаганда ҳам, қуёш ва ойга инсонларга хос ҳолат, хусусият, ҳаракатларни кўчирган.

Лутфийнинг

Занбури асал оғзи тўла шаҳд эканиндин,

Эрнингни кўруб, бемаза деб бол тўкубдур

байтидаги ҳусни таълил ҳам ташхисга асосланган. Зеро, шоир: «Асаларининг оғзи тўла асал эди, сенинг лабинг ширинлигини кўргач, оғзидаги асални бемаза деб тўкиб ташлади», - тарзида тасвирлар экан, асаларига одамлар хусусиятини кўчиради.

Баъзан ҳусни таълил санъати ийҳом, тажохули ориф санъатлари билан бирга қўлланади. Масалан, Навоийнинг

Сариғ қоғазмудурким сўзи ҳажрим айлади таҳрир,

Ва ёхуд шуъла тушти саҳфага ул сўз этиб таъсир?

байтида ўзини билмасликка солиб (тажохули ориф санъатини қўллаб) «Ҳажрим ҳақидаги сўзлар ёзилган қоғознинг ўзи сариғмиди ё бу сўзлар таъсир қилгач, у саҳифа (қоғоз)га шуъла тушиб сарғайиб қетдимми?» деган ҳайратомуз мазмунни ифода қилди.«Сўз» сўзи ҳар икки мисрада икки маънода: сўз ва ўт (чўғ) маъноларида қўлланганки, буни ийҳом санъати намунаси деб биламиз.

Ҳусни таълил санъатига хос фазилатлардан бири ўқувчи кўзи олдида ёрқин, ҳаётӣ манзара, лавҳани гавдалантиришлир. Таъкидлаганимиздек, бу санъат албатта ҳаётӣ лавҳалар, афсоналар, ҳикоятларга асосланади. Ижодкор бирон ҳолат ёки ҳолисани танлар экан, уни мантиққа мувофиқ қилиб, ҳаётӣ тасвирирайди, акс ҳолда ҳусни таълил ўз таъсирчанлигини йўқотади. Масалан, Лутфийнинг

Ою кун юлдуз киби ерга ўзин солмоқ тилар,

Чиқса хиргаҳтин бирор ул моҳи тобоним менинг

байтида: «менинг ой юзли гўзалим чодиридан чиқиб қолса, ой билан кун юлдуз каби ерга тушишга интилади», - деган мазмун ифодаланган. Ушбу ўринда шоир юлдузнинг учиб ер томон йўналиши ҳодисасига асосланган. Ҳусни таълил ана шу ҳодисага ғайри табиӣ талқин беришдан иборатдир. Гўёки юлдуз маъшукани кўриш учун осмондан ер томон учар эмиш. Ою куёш ҳам унга эргашиб маҳбубани томошо қилиш учун ерга интилармиш. Кўрамизки, ҳаётӣ ҳодиса аниқ келтирилгани сабабли ҳусни таълил ўқувчи онгига, қалбига етиб бориб унинг кўз олдида юлдуз учини лавҳасини жонлантиради, уни завқлантиради, шоир кўзлаган ғоя ҳам унинг дилидан жой олади.

Ҳусни таълил санъатининг яна бир фазилати унинг енгил, завқли кулги (юмор) билан суғорилганлигидир. Ҳаётӣ ҳодисанинг ғайритабиӣ талқин қилиниши, ҳақиқӣ, ҳаётӣ ҳолат билан бадиӣ талқин орасидаги мантиқӣ номувофиқлик ўқувчида кулги уйғотмай қолмайди. Алишер Навоӣ қаламига мансуб бўлган

Дема лафзинким, тили эврулмагондиндур синук,

Ким топар тоғ оғзидан чиққунча кўп озор лафз

байтига диққат қилсак, унда: «Маҳбуба сўзлари унинг тили яхши айланмаётганидан чучук деб ўйлама, оғзи тор бўлгани учун ҳар бир сўз қийналиб, озор чекиб чиқади», деган мазмун ифодаланганини кўрамиз. Тили чучукликнинг тиббиёт билан боғлиқ айрим сабаблари бор албатта, лекин шонр

махбуба тилининг чучуклигини ғайритабиий изоҳлаб, унинг оғзи ғоятда кичиклигини сабаб қилиб кўрсатади. Ҳақиқат билан бадий сабаб ўртасидаги номувофиқлик, мантиқсизлик енгил кулги уйғотади. Ҳусни таълил санъатининг ҳар бир намунаси худди шундай завқли кулги билан йўғрилгандир. Кулгининг даражаси эса талқиннинг янгилиги, бетакрорлиги, ноёблиги билан белгиланади.

Ҳусни таълил санъатидан ҳозирги шеърятимизда ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Айрим ижодкорлар бу усул воситасида ниҳоятда гўзал ва таъсирчан тасвирлар чизганлар, бетакрор бадий лавҳалар яратганлар. Эркин Воҳилов қаламига мансуб «Камтарлик ҳақида» шеърисидаги:

*Гарчи шунча мағрур турса ҳам
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Камтарин бўл, ҳатто ҳар қалам
Утма гурур остонасила.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Упар доим пешонасидан*

мисраларида ҳусни таълил санъатидан фойдаланиб, ғоятда жозибадор лавҳалар чизилган, Шоир чойнакнинг тузилиши, чой қуйишда унинг пиёла томон йўналтирилиши, чой ичаётган одамнинг пиёлани лабига тегизиши ҳодисаларини ғайритабиий, бадний изоҳлаш асосида завқли манзара яратиб, унинг воситасида муҳим бир ғояни ўқувчи онгига таъсир қиладиган тарда гўзал қилиб ифодалаган.

Шоирнинг «Ёшлик девони»дан ўрин олган «Узум», «Ғунча» «Тун билан йиғлабди булбул», «Сурма», «Чашма», «Сарв», «Шоҳи гул», «Гуллар базми», «Кўзгу» каби кўплаб ғазалларидан ҳусни таълил санъатининг гўзал ва бетакрор намуналари ўрин олган. Бу асарлардаги:

*Тарк этиб кўшқин саватга
Кўйди бош, излаб сени,
Чарх уриб бозор ичида
Бўлди саргардон узум,*

ёки

*Севмоқ уят эмасдур,
Ҳар кимда бор бу сандо,
Кўй, кўп қизорма, гунча,*

Бошингни эгма бунча,

ёки

Рост, қалам тимсоли шеър,

Тимсоли тиг, тимсоли ҳақ,

Бошини минг кесдилар,

Бош эгмади асло қалам

каби чиройли тасвирлар ўқувчини ҳайратга солади, лол қолдиради.

Ҳа, ҳусни таълил санъати ҳозирги шеърятимиздан муносиб ўрин олиш керак. Унинг воситасида муайян ижтимоий-ахлоқий ғояларни жуда ёрқин бўёқлар билан жилолантириш имконияти чексиздир.

Стадионда бўлган бир томоша пайтида қайсидир рус шоирининг ажойиб бир шеъри ўқилган эди. Уни қуйидагича таржима қилиш мумкин:

Яраланди солдат, ўз ҳузурида,

Онасин кўрмоқни қилди илтимос.

Она келди, ўғил унинг бағрида

Роса йиғирма кун нафас олди соз.

Йиғирма кун она мижжа қоқмади,

Йиғирма биринчи тун чоғи мудроқ-

Унинг кўзларига инганда бир он,

Қалбининг беором садоси ногоҳ,

Она оромини бузмаслиги - чун

Солдат ўз юрагин тўхтатди мутлоқ.

Диққат қилинса, солдат юрагининг тўхташи билан боғлиқ табиий ҳодисани ғайритабиий тарзда «Солдат ўз юрагини тўхтатди», - деб тасвирлаш ҳусни таълил санъати кўринишидир. Бу хил тасвир туфайли асар мазмуни ўқувчини ларзага соладиган даражада таъсирчан чиққан.

Шеърятимизда кўпинча хилма-хил диний ва тарихий афсоналарнинг қаҳрамонлари номлари, уларга нисбат берилган воқеалар заминида ҳусни таълил санъати қўлланган. Масалан, Лутфий қаламига мансуб

Исо фалакка ошти чун бўлди лабинг жон бергучи,

Шармандаликдан кетмаса, кўкта анга не бор эрур

байтида Исо пайғамбарнинг осмонга чиқиб кетганлиги ҳақидаги афсонага ишора қилинади. «Сенинг лабинг ошиқларга жон бағишловчи бўлганидан сўнг, аввал шу ишни бажараётган Исо осмонга чиқиб кетди. Шармандаликдан кетмаса, осмонда унга нима бор эди?» - деган мазмун ифодаланган ушбу

мисраларда машхур афсона диний китобларга қараганда бошқача талқин қилинган. Афсонага кўра Исо душманлардан қочиб осмонга чиқиб кетган. Юқоридаги байтда эса Исо маъшуқадан уялганидан осмонга учган, деган фикр ифодаланган. Исонинг осмонга училиши шу хил тасвирлаш туфайли ҳусни таълил санъати воқеа бўлиб, ёр латофати, ширин сўзлилиги такрорланмас бир тарзда акс эттирилган. Бу каби мисолларни шеърятимизда жуда кўп учратиш мумкин. Бу хил тасвирларда ҳусни таълил санъати талмеҳ санъати билан қўшилиб қўлланади: аниқроғи унга асосланади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, шеърый санъатлардан ҳусни таълилни моҳирона қўллашни юқорида номлари кўрсатилган шоирларнинг шеърларини кўрдик ва уларнинг бадиий тафаккур салоҳияти ва иқтидори орқали она тилимизнинг чексиз гўзалликларига гувоҳ бўлдик.

Демак, маънавий санъатлар асардаги ғояларни ёрқин ифодалаш, лирик ва эпик тимсолларни ҳаёттроқ гавдалантириш, уларнинг маънавий қиёфаларини, ҳис-туйғуларини таъсирчанроқ акс эттиришга хизмат қилар экан.

REFERENCES

1. А.Навоий Мукамал асарлар тўплами. 12том, Фан, -Т, 1996. -Б.21-61
2. А.Хожиахмедов Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия. Шарқ, -Т, -Б 41
3. Собитова Т. (2020). Орзигул достонидаги маънавий ва лафзий санъатлар. Илмий ахборотнома Самду, 8(4), 56-63.
4. З.Ҳаммидов Боқий сўз. Та маддун, -Т, 2017.
5. Sabitova, T. (2021). NAVOIY IJODIDA BADIY SAN'ATLAR. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(4), 1074-1091.
6. Sabitova, T. (2021). ALISHER NAVOIY "XAMSA" SINING YARATILISHIDA BOSHQA XAMSANAVISLARNING ROLI. Academic Research in Educational Sciences, 2(1), 768-777.
7. Sobitova, T. (2020). Yoshlar manaviyatini yuksaltirishda xalq ogzaki ijodining orni. *Til va adabiyet taъlimi*, 5(5), 26.
8. Sobitova, T. (2020). " ORZIGUL" DOSTONIDAGI MA'NAVIY VA LAFZIY SAN'ATLAR. *ILMIY AXBOROTNOMA*, 60.
9. Madayev, O., & Sobitova, T. (2011). Xalq og 'zaki poetik ijodi. *Toshkent: Sharq*.

10. Sobitova, T. (2020). ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” DOSTONIDA TAZOD SAN'ATI. *Academic research in educational sciences*, (3).
11. Sabitova, T. (2021). THE TRADITION OF THE SCIENCE OF XAMSA IN EASTERN LITERATURE.
12. Собитова, Т. (2021). ИНТОҚ САЊЪАТИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(10), 516-526.
13. Sabitova, T. (2021). FOLKLORE TRADITIONS IN ALISHER NAVOIS EPIC SABAI SAYYOR (SEVEN PLANETS)(IN THE EXAMPLE OF BAHROMGORS IMAGE).